

Žydų lošimo vilkeliai Lietuvos archeologinėje medžiagoje

Povilas Blaževičius

Pagrindinis šio darbo duomenų šaltinis – Lietuvos nacionalinio muziejaus fonduose saugomi archeologinių tyrimų bei archeologinių žvalgymų metu surinkti radiniai¹.

Straipsnis skirtas aptarti siaurą ir unikalią archeologinių radinių grupę, savotišką lošimo kauliukų atmainą, vadinamuosius *dreidl* vilkelius (dabartinis žydų vartojamas terminas), kitaip – *dreidel* (jidiš kalba (vokiečių kalbos dialektas – P. B., vok. *drehen* – „sukti“) arba *sevivon* (hebrajų kalba). Tai dažniausiai medinis arba švininis, keturbriaunio vilkelio formos tik žydų tautinės bendruomenės žaislas. Keturiuose šio vilkelio plokštumose įrašyti hebrajiški rašmenys. Dabar dažniausiai vaikai ir jaunimas panašiais vilkeliais žaidžia Hanukos švenčių metu (Shachar, 1975, p. 15; 1981, p. 133).

Chronologines darbo ribas – XVII–XX a. – leidžia apibrėžti tai, kad aptariamųjų dirbinių randama būtent tų laikų kultūrinuose sluoksniuose. Šį laikotarpį derėtų vadinti Naujaisiais laikais, o jo archeologinius tyrimus – Naujųjų laikų archeologija. Minėto laikotarpio archeologijos tyrimų svarba Lietuvoje dar nėra plačiai pripažinta.

Net ir dalis archeologų šio naujųjų laikų laikotarpio tyrimus bei jų teikiamus duomenis vertina gana skeptiškai. Taip yra todėl, kad dauguma minėtam laikotarpiui priskirtinų artefaktų traktuojami kaip masinė medžiaga, neturinti didesnės išliekamosios vertės. Vos prieš dvidešimt metų ir XVII–XVIII a. datuojami radiniai buvo laikomi visiškai neinformatyviais ir nevertais dėmesio, tačiau dabar jau taip nėra. Nors dar vis pasigirsta nuomonių, kad Naujaisiais laikais istorijos šaltiniai visiškai iliustruoja materialinę kultūrą, archeologinių tyrimų chronologijos viršutinė riba pamažu, tačiau nuolat, kyla.

¹ Už leidimą publikuoti medžiagą esu dėkingas tyrimų autoriams E. Ivanauskui, E. Ožalui, G. Aleliūnui, už vertingus patarimus bei konsultacijas – L. Lempertienai, G. Gendrenui.

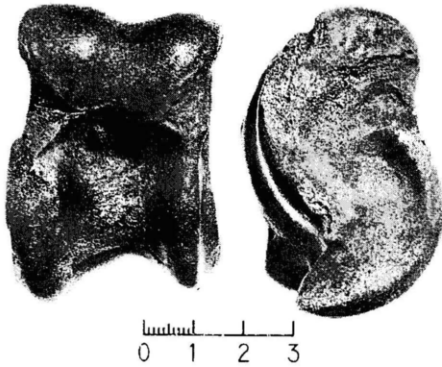
Įvairiausios praeities pramogos, kalbant Europos mastu, yra sąlyginai plačiai tyrinėtos (Barthel, Stecher, Timpel, 1979; Caune, 1997; Frezel, 1977; Hoffman, 1996; Kristensen, 1994; Murray, 1913; Орме, 2001; Wichmann, 1960; Фирсова, 1989; Корзухина, 1963; Линдер, 1975 ir kt.), deja, minėti vilkeliai *dreidl* kol kas nebuvo patraukę archeologų dėmesio. Tad tai pirmas mėginimas analizuojant istorinių ir archeologinių šaltinių duomenis aptarti kai kuriuos lošimo vilkelių atsiradimo, evoliucijos ir tipologizacijos klausimus.

Archajiškiausi žaidimo kauliukai yra vadinamosios *babkės* (taip pat vartojami *tali* (lot.), *knucklebones* (angl.) ar *астрагалы* (rus.) terminai). Tai avių, ožkų ir stambiųjų raguočių čiurnikauliai (1 pav.). Šie kaulai yra panašios į netaisyklingą geometrinę stačiakampio gretasienio figūrą formos. Visos keturios ilgosios stačiakampės kaulo plokštumos yra nevienodos. Todėl ant jų nebuvo žymimi taškai, ir žaidimams jie buvo naudojami papildomai neapdoroti. Reikia manyti, kad būtent iš šių natūralių kaulų pamažu išsivystė stačiakampio ir kubo (2 pav.) bei vilkelio (3 pav.) formos lošimo kauliukai.

Seniausias žinomas kubo formos kauliukas, datuojamas apie 900 m. pr. Kr., yra rastas netoli Romos. Šis lošimo kauliukas priskiriamas etruskams. Jis yra pagamintas iš kaulo ir beveik identiškas naudojamiems mūsų dienomis. Taškai jo priešingose kraštinėse išsidėstę taip, kad sudaro vadinamąją septyneto sistemą: 1 priešais 6, 2 priešais 5, 3 priešais 4 (Bell, 1979, p. 125).

Romos imperijoje kubo formos kauliukai, vadinti *teserae*, labai plačiai paplito. Tačiau nebuvo pamirštos ir ankstyvesnės, keturių pusių *babkės* (Costello, 1991, p. 16). Greitai išpopuliarėję kauliukai būdavo su skaitmenimis ir be jų. Kauliukus be skaitmenų paprasčiausiai ridendavo ant lentos, suskirstytos į atitinkamą vertę turinčius laukus (Лесной, 1994, с. 308).

Pagrindinė žaliava, naudota lošimo kauliukams gaminti, buvo kaulas ir ragas, tačiau remiantis archeologiniais duomenimis ir istoriniais šaltiniais galima teigti, kad kauliukai buvo gaminami ir iš gintaro (Institute of

1 pav. *Babkės* – primityvūs lošimo kauliukai (neapdirbti galvijų čiurnikauliai). V. Abramausko fotonuotrauka

Fig. 1. Knucklebones – primitive gaming dices (untooled natural bone).

2 pav. Kubo formos lošimo kauliukas (Grišinas, 1988). V. Abramausko fotonuotrauka

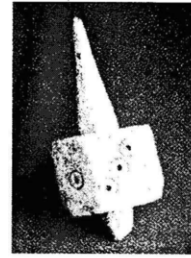
Fig. 2. Cubical form dice.

Archaeology and Ethnology, 2000, s. 41; Ivanauskas, 1993–1994 m. žvalgymai, Vilkiija²; Rulewicz, 1964, s. 107), stiklo (Rulewicz, 1999, s. 266) ar net sidabro (Paliušytė, 1998, p. 163).

Vilkelio pavidalo kauliukai taip pat buvo kelių rūšių. Vieni jų, šešiabriauniai, su skaitmenimis nuo vieno iki

² Atsitiktinis radinys iš žvalgymų, be ataskaitos.

Matmenys – 5 × 5 × 5 mm. Taškų išsidėstymas plokštumoje – 6 priešais 1, 5 priešais 2, 4 priešais 3. Saugomas Lietuvos nacionaliniame muziejuje (toliau LNM), Archeologijos skyriaus fonduose, radinio Nr. GRD 60739.

3 pav. Vilkelio pavidalo lošimo kauliukas (Archeologia o zamku Puckim, 1998, p. 11)

Fig. 3. Teetotum form dice.

4 pav. Pieter Bruegel (1525/1590–1569 09 05) piešinio „Vaikų žaidimai“ detalė (Frezel, 1977, p. 14) – mergaitė, laikanti rankoje žaidimo vilkelį *teetotum*

Fig. 4. Pieter Bruegel painting „Children's Games“ (detail) – a girl is holding in the hand teetotum (<http://www.ahs.uwaterloo.ca/~museum/Brueghel/teetotum.html>).

šešių³, atsirado viduramžiais (3 pav.). Tam greičiausiai pasitarnavo plačiai paplitęs, įstatymais reglamentuotas draudimas lošti kubo formos kauliukais (Лесной, 1994, c. 198, 199, 306–310). Šie kauliukai-vilkeliai buvo skirti įvairiausiems stalo žaidimams, kaip antai nardai, malūnas ir kt. Tai liudija ir archeologiniai radiniai: Lenkijoje, Pucko pilyje buvo rastas kauliukas-vilkelis, datuojamas

³ Šešiose šešiabriaunio plokštumoje buvo žymimi skaičiai, o dvi kirto vilkelio ašis.

XIV a. pabaiga ar XV a. pradžia, kai pilyje gyveno kryžiuočių ordino įgula. Kartu su šiuo kauliuku buvo rastos kelios juodos ir baltos kaulinės šaškės (Archeologia o zamku Puckim, 1998, s. 11–13). Kita vilkelio pavidalo kauliukų forma – kubas su ašimi (4 pav.). Ant keturių funkcionalių plokštumų būdavo žymimos raidės, reiškiančios, ką žaidėjas turi atlikti. Tokie lošimo vilkeliai, vadinami *teetotum*, yra žinomi jau senovės Graikijoje (Parlett, 1999, p. 29–30), o kai kurie tyrinėtojai mano, kad šie vilkeliai yra kilę iš Indijos (Шлыб, 1991, c. 22). Viduramžiais žaidimas šiais vilkeliais vėl atgimė ir išpopuliarėjo.

Būtent iš minėtų *teetotum* kauliukų-vilkelių ir išsivystė vadinamieji *dreidl* vilkeliai. Keturiose *teetotum* vilkelių plokštumose buvo keturios pirmosios lotyniškų žodžių raidės – TADN. Iškritusi raidė rodė, ką žaidėjas turi daryti. *Totum* – reiškia paimti viską iš bendro banko, į kurį žaidėjai surenka susitartą sumą pinigų. Nuo šio žodžio ir kilo žaidimo pavadinimas, *tee* buvo pridėtas vėliau. Kitos raidės reiškė: *atfer* – paimti vieną, *depone* – padėti vieną ir *nihil* – nieko nedaryti. Vėliau raidės buvo keičiamos į atitinkamą veiksmą reiškiančias abėcėlės raides pagal tai, kokioje šalyje ir kas žaidė šį žaidimą.

Štai, pavyzdžiui, anglų kalba šnekančiose šalyse vilkelio šonuose atsirado raidės T, H, N ir P, reiškiančios angliškai *take all* (paimti viską), *take half* (paimti pusę), *nothing* (nieko) ir *put* (padėti) (Parlett, 1999, p. 29–30). Lošimo vilkelio šonuose yra hebrajiškos raidės ן ך ם ir ן ך ם. Jidiš kalba raidės reiškia: ן (*shin*) – padėti (*shtet*), ן (*he*) – pusė (*halb*), ך (*gimel*) – viskas (*gantz*), ם (*nun*) – nieko (*nisht*). Interpretuojant šias raides pagal hebrajų kalbą, vilkeliai buvo priskirti kilni frazė „didis stebuklas įvyko ten“⁴, turint omenyje II a. pr. Kr. sukilusių makabėjų pergalę prieš graikus. Dėl šios interpretacijos paprastas žaidimas virto savotišku Hanukos šventės, kuria ir yra minima makabėjų pergalė, ritualu (Rochland, 1985, p. 118). Vėliau Izraelyje gaminamuose kauliukuose imta naudoti frazės „didis stebuklas įvyko čia“⁵ pirmąsias raides – ן ך ם ן ך ם (Shachar, 1981, p. 133).

Faktas, kad hebrajiškos raidės *dreidl* vilkelių šonuose yra mnemoninė jidiš kalbos žodžių išraiška, atitinkanti keturis minėtus *teetotum* žaidimo veiksmus, verčia manyti, jog vilkeliai į žydų kultūrą pateko per jidiš kalbą šnekančius aškenazius (<http://www.faqqs.org/faqqs/judaism/FAQ/04-Observance/>). Turint omenyje, kad žydai daž-

nai adaptuodavo gretimų kultūrų žaidimus (Rochland, 1985, p. 118), galima tvirtai teigti, kad ir *dreidl*, mūsų dienomis tapęs nacionaliniu žydų žaidimu, yra neabejotinai perimtas iš vokiečių. Tai galėjo įvykti apie XVI a., kai *teetotum* vilkeliai itin išpopuliarėjo (Шлыб, 1991, c. 21).

Manoma, kad žaidimas buvo mėgstamas ir vaikų (kaip dabar), ir suaugusiųjų. Šio žaidimo populiarumą tarp suaugusiųjų būtų galima paaiškinti tuo, jog rabinai viduramžiais smerkė ir griežtai draudė piktnaudžiauti azartiniais lošimais. Tik lošimas vilkeliais *dreidl*, greičiausiai dėl žaidimui priskiriamos kilnios frazės – „didis stebuklas įvyko ten“, nebuvo uždraustas. Būtent dėl šios priežasties suaugusieji galėjo vilkeliu lošti ir iš pinigų (Schauss, 1988, p. 208–236). Vaikai savo ruožtu žaidimui iki šiol naudoja saldainius, sausainius, riešutus ir kitas malonias smulkmenas (Rochland, 1985, p. 118).

Yra žinoma, kad vaikai mokykloje, mokytojų padėdami, patys gamindavosi vilkelius *dreidl*. Prieš kelias savaites iki Hanukos šventės pradžios buvo pradedamos drožinėti medinės formelės. Jos susidėdavo iš keturių dalių, kiekvienoje jų būdavo išraižoma viena hebrajų abėcėlės raidė. Vėliau paruoštoje formoje patys vaikai liedavo švininius vilkelius (Schauss, 1955, p. 231–232).

Rašytines žinias papildė archeologijos duomenys. Pastarųjų metų archeologinių tyrimų bei žvalgymų metu surasta keliolika vilkelių *dreidl*. Visi jie aptikti miestų ir miestelių kultūrinuose sluoksniuose (Vilnius, Vilkija, Serežius, Zapyškis, Kulautuva). Tai nedideli, nuo 24 mm iki 28 mm aukščio dirbinėliai, pagaminti iš švino lydinio. Dauguma vilkelių *dreidl* yra rasta viršutiniuose – maišytuose kultūrinuose sluoksniuose. Be to, beveik pusė visų aptariamųjų dirbinių yra surinkta ne tyrimų metu, metalo detektoriumi. Tai pasunkina dirbinių datavimą ir leidžia juos priskirti tik labai plačiam XVII–XX a. laikotarpiui.

Pagal formą šiuos dirbinius būtų galima suskirstyti į tris tipus (I–III).

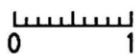
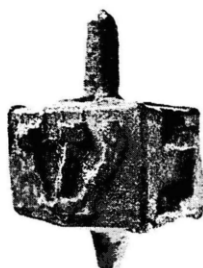
Pirmo, dažniausiai pasitaikančio, tipo vilkeliai *dreidl* yra kubo, tarsi perverto ašimi, formos (I). Pagal nedidelius formos skirtumus šio tipo vilkeliai *dreidl* gali būti skirstomi į tris potipius (A–C). Pirmojo potipio (A) vilkelių *dreidl* kubo plokštumos yra lygios, su iškilėmis raidėmis⁶ (5 pav.). Antrojo (B) potipio kubas lygiu paviršiumi, su iškilėmis raidėmis, o apatinėje kubo dalyje yra kūgio formos įgilinimas⁷. Trečiojo (C) potipio vilke-

⁴ „Ten“ turima omenyje Izraelyje.

⁵ „Čia“ turima omenyje Izraelyje.

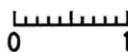
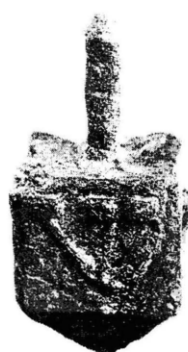
⁶ Žr. *dreidl* tipų lentelę ir KAT. 1, 5, 8, 10, 12, 14.

⁷ Žr. *dreidl* tipų lentelę ir KAT. 11.

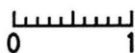
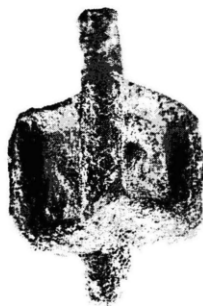
5 pav. IA tipo dreidl lošimo vilkelis, KAT-8.
V. Abramausko fotonuotrauka

Fig. 5. Dreidl spinning top.

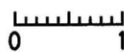
7 pav. IIA tipo dreidl lošimo vilkelis, KAT-9.
V. Abramausko fotonuotrauka

Fig. 7. Dreidl spinning top.

6 pav. IC tipo dreidl lošimo vilkelis, KAT-6.
V. Abramausko fotonuotrauka

Fig. 6. Dreidl spinning top.

8 pav. IIB tipo dreidl lošimo vilkelis, KAT-13.
V. Abramausko fotonuotrauka

Fig. 8. Dreidl spinning top.

liai nuo pirmojo skiriasi tuo, kad jų kubų plokštumas su raidėmis tarsi įrėmintos iškilium voleliu⁸ (6 pav.).

Antrojo tipo dreidl vilkeliai taip pat yra kubo, tarsi perverso ašimi, formos (II). Išskirtinis šio tipo bruožas yra tas, jog apatinė kubą veriančios ašies dalis yra apverstos piramidės formos. Antrojo tipo vilkeliai gali būti skirstomi į du potipius (A, B). Pirmajam (A) potipiui priskiriami dirbiniai yra kubo formos, o apatinė ašies dalis –

apverstos piramidės, kurios pagrindo kraštinės ilgis atitinka kubo kraštinės ilgį⁹ (7 pav.).

Antrasis (B) potipis nuo pirmojo skiriasi tuo, kad jo kubo ir piramidės kraštinės yra įrėmintos iškilium voleliais, o viršutinės ašies ir kubo dalys dar yra puoštos ataugėlėmis¹⁰ (8 pav.).

⁸ Žr. dreidl tipų lentelę ir KAT. 4, 6.

⁹ Žr. dreidl tipų lentelę ir KAT. 9.

¹⁰ Žr. dreidl tipų lentelę ir KAT. 13.

Dreidl tipai

Tipas	Forma	Raidžių seka	Katalogo numeris	Chronologija
IA	Kubas tarsi pervertas ašimi su iškilomis raidėmis	ש נ ג ה ש נ ג ה ש נ ג ה ש נ ג ה ש נ ג ה ש נ ג ה	KAT-1 KAT-5 KAT-8 KAT-10 KAT-12 KAT-14	XVII–XX a. ? XVII a. II p.–XX a. ? XVII–XX a. ?
IB	Kubas tarsi pervertas ašimi su iškilomis raidėmis, o jo apatinėje dalyje yra kūgio formos įgilinimas	ש .	KAT-11	XVII–XX a.
IC	Kubas tarsi pervertas ašimi su iškilomis raidėmis, o jo plokštumos įrėmintos voleliais	ש נ ג ה ש נ ג ה	KAT-4 KAT-6	?
IIA	Kubas tarsi pervertas ašimi, kurios apatinė dalis yra apverstos piramidės formos	ש נ ג ה	KAT-9	
IIB	Kubas tarsi pervertas ašimi, kurios apatinė dalis yra apverstos piramidės formos. Kubo piramidės kraštinės yra įrėmintos iškiliais voleliais, o viršutinės ašies ir kubo dalys dar yra puoštos ataugėlėmis		KAT-13	XVIII a.
III	Dvi kvadratinės plokštumos, susikertančios ties ašimi	? ש נ ג ה ש ש? ?? נ? ה?	KAT-2 KAT-3 KAT-7	XVII–XX a. XVII–XX a. ?

9 pav. IIIA tipo dreidl lošimo vilkelis, KAT-3.
V. Abraumsko fotonuotrauka
Fig. 9. Dreidl spinning top.

Trečiasis (III) dreidl vilkelių tipas akivaizdžiai skiriasi nuo dviejų pirmųjų, tačiau nėra skaidomas į potipius. Pagrindinis šio tipo bruožas yra tas, kad tai ne kubo, o dviejų kvadratinų plokštumų, susikertančių ties ašimi, formos dirbiny. Tai tarsi nedidelis propeleris, ant kurio keturių menčių iš abiejų pusių yra po raidę. Taigi šiame vilkelyje yra keturios po du kartus pasikartojančios rai-

dės. Ant vienos menties iš abiejų pusių yra įrašyta ta pati raidė¹¹ (9 pav.).

Dauguma dreidl vilkelių forma ir dydžiu yra labai panašūs į analogiškus tiek aptariamojo laikotarpio, tiek šių dienų dirbinius. Labai neįprasta forma ir neaiškiu naudojimo būdu išsiskiria tik trečiojo tipo vilkeliai. Remiantis trimis šio tipo radiniais, sunku tai vienareikšmiškai nustatyti, juo labiau kad tik vienas iš jų yra geriau išlikęs. Pagal išlikusius fragmentus matyti, jog abiejose vienos mentės pusėje yra ta pati raidė. Tačiau vilkelis sukant iškrinta taip, kad remiasi į pagrindą dviem mentėmis, o viršutinėje dalyje matomos dvi skirtingos raidės, esančios kitų dviejų menčių viršutinėje pusėje. Todėl neaišku, kurią iš dviejų raidžių žaidžiant reikia rinktis.

Reziumuojant derėtų priminti, kad viduramžiais bei Naujaisiais laikais daugelyje Europos šalių galiojo draudimas lošti įprastais kubo formos lošimo kauliukais, kurie greta lošimo buvo naudojami ir stalo žaidimams (tokiems kaip nardai ir kt.). Minėtas kubo formos lošimo kauliukų draudimas paskatino senų kauliukų formų atgimimą ir naujų atsiradimą. Todėl kilę iš senovės Graikijos vilkelio pavidalo kauliukai su lotyniškoms raidėms atgimic viduramžiais, įgavę daug nacionalinių formų. Kick-

¹¹ Žr. dreidl tipų lentelę ir KAT. 2, 3, 7.

viena tauta vilkelyje įrašydavo savo abėcėlės raides, atitinkančias žaidimo veiksmus. Tokiu būdu Europoje apie XV a. atsirado ir vilkelių-kauliukų su hebrajiškais rašmenimis – *dreidl*.

Visi Lietuvos muziejuose saugomi *dreidl* vilkeliai archeologinių žvalgymų ir tyrimų metodais surasti miestų kultūrinuose sluoksniuose. Labai retai archeologiniai radiniai leidžia nustatyti buvusio savininko ar gamintojo tautybę ir tikėjimą. Šiuo atveju aptariamuosius archeologinius radinius neabejotinai galima priskirti vienai tautinei bendrijai – žydams. Atsižvelgiant į tai, kad visų *dreidl* vilkelių datavimas nėra tiks-

lus¹², būtų galima manyti, jog minėti žaisluokai Lietuvoje galėjo pasirodyti apie XVII a., o plačiau išplisti XVIII–XX a. Visi jie yra pagaminti iš švino ar jo lydinių. Tai nedidukai, apie 25 mm ilgio dirbinėliai. Dauguma rastų vilkelių yra kubo, per dvi plokštumas perverto ašimi, formos. Beveik identiškų radinių aptinkama visoje Europoje. Išsiskiria tik unikalūs III tipo – keturių briaunų vilkeliai. Dėl neįprastos formos kol kas dar nėra visiškai aišku, kam jie buvo naudojami.

¹² Žr. radinių katalogą ir *dreidl* tipų lentelę.

Radinių katalogas

KAT-1. Tipas IA. Vilkija, 1991 m. tyrimai, r. s. Nr. 145. Raidžių išsidėstymas plokštumose – ψ , π , λ , \downarrow . Kubo dalies matmenys – ? \times 10 \times 7 mm. Pagamintas iš švino (?). Rastas perkasoje II, kv. H1, maišytame sluoksnyje. Datuojamas XVII–XX a. (Ivanauskas, 1992, p. 3, 18). Saugomas LNM Viduramžių ir Naujųjų laikų archeologijos skyriuje (toliau – VNAS).

KAT-2. Tipas III. Vilkija, 1991 m. tyrimai, r. s. Nr. 190. Matmenys ir raidžių išsidėstymas plokštumose neaiškūs, vilkelis išlikęs tik fragmentiškai. Pagamintas iš švino (?). Rastas perkasoje II, kv. I a-b, maišytame sluoksnyje. Datuojamas XVII–XX a. (Ivanauskas, 1992, p. 3, 20). Saugomas LNM VNAS.

KAT-3. Tipas III (9 pav.). Vilkija, 1991, Nr. 265. Raidės abiejose briaunų pusėse išsidėsciusios taip ψ/ψ , π/π , λ/λ , \downarrow/\downarrow . Pagamintas iš švino (?). Rastas perkasoje II, kv. L1. Datuojamas XVII–XX a. (Ivanauskas, 1991, p. 3, 22). Saugomas LNM VNAS.

KAT-4. Tipas IC. Vilkija, 1991–1992 m. žvalgymai. Raidžių išsidėstymas plokštumose – ψ , π , λ , \downarrow . Kubo dalies matmenys – 10 \times 9 \times 8 mm, h – 25 mm (11 mm virš kubo ir 6 mm apačioje). Pagamintas iš švino (?) (E. Ivanausko žvalgymai be ataskaitos). Saugomas LNM VNAS.

KAT-5. Tipas IA. Vilkija, 1991–1992 m. žvalgymai. Raidžių išsidėstymas plokštumose – ψ , π (?), λ (?), \downarrow (?) Kubo dalies matmenys – 12 \times 11 \times 11 mm, h – 27 mm (10 mm virš kubo ir 6 mm apačioje). Pagamintas iš švino (?) (E. Ivanausko žvalgymai be ataskaitos). Saugomas LNM VNAS.

KAT-6. Tipas IC (6 pav.). Vilkija, 1991–1992 m. žvalgymai. Raidžių išsidėstymas plokštumose – ψ (?), π (?), λ (?), \downarrow (?). Kubo dalies matmenys – 12 \times 11 \times 11 mm, h – 25 mm (10 mm virš kubo ir 6 mm apačioje). Pagamintas iš švino (?) (E. Ivanausko žvalgymai be ataskaitos). Saugomas LNM VNAS.

KAT-7. Tipas III. Vilkija, 1991–1992 m. žvalgymai. Vieną briauną nulūžusi. Raidės abiejose briaunų pusėse išsidėsciusios taip: ψ/ψ , π/ψ (?), λ/π , \downarrow/\downarrow . Išlikusi ašies dalis – 24 mm (8 mm apačioje). Pagamintas iš švino (?) (E. Ivanausko žvalgymai be ataskaitos). Saugomas LNM VNAS.

KAT-8. Tipas IA (5 pav.). Kulautuva, 1996 m. tyrimai, r. s., Nr. 268. Raidžių išsidėstymas plokštumose – ψ , π , λ , \downarrow . Matmenys – ? \times 9 \times 11 mm. Atsitiktinis radinys, aptiktas 7 m į PR nuo 4 ploto, datuojamas XVII a. II puse–XIX a. Pagamintas iš švino (?) (Ivanauskas, 1996, p. 18, 22, 39). Saugomas LNM VNAS.

KAT-9. Tipas IIA (7 pav.). Zapyškis (Kauno r.), 1994¹³ m. žvalgymai. Raidžių išsidėstymas plokštumose – ψ , λ , π , \downarrow . Matmenys – 23 \times 24 \times 18 mm, h – 28 mm (18 mm virš kubo). Pagamintas iš švino (?) (E. Ivanausko žvalgymai be ataskaitos). Saugomas LNM VNAS.

KAT-10. Tipas IA. Zapyškis (Kauno r.), 1994¹⁴ m. žvalgymai. Raidžių išsidėstymas plokštumose – ψ , π , λ , \downarrow . Matmenys – ? \times 9 \times 11 mm, h – 25 mm (nudaužtas). Pagamintas iš švino (?) (E. Ivanausko žvalgymai be ataskaitos). Saugomas LNM VNAS.

KAT-11. Tipas IB. Seredžius (Jurbarko r.), 1994 m. tyrimai, r. s. Nr. 79a. Raidžių išsidėstymas plokštumose – ψ , π , λ , \downarrow . Matmenys – 10 \times 10 \times 10 mm, h – 25 mm (apatinė kotelio dalis – 4 mm, viršutinė – 11 mm). Apatinėje dalyje kūgio formos įgilinimas aplink kotelį. Dirbinys rastas plote Nr. 1. Datuojamas apie XVII–XX a. Pagamintas iš švino (?) (Aleliūnas, 1994, p. 22, 32). Saugomas LNM VNAS.

KAT-12. Tipas IA. Seredžius (Jurbarko r.), 1994 m. tyrimai, r. s. Nr. 79b. Raidžių išsidėstymas plokštumose – ψ , λ , π , \downarrow . Matmenys – 9 \times 9 \times 9 mm, h – 20 mm (apatinė kotelio dalis – 2 mm, viršutinė (deformuota) – 9 mm). Dirbinys rastas plote Nr. 1. Datuojamas apie XVII–XX a. Pagamintas iš švino (?) (Aleliūnas, 1994, p. 22, 32). Saugomas LNM VNAS.

KAT-13. Tipas IIB (8 pav.). Vilnius, 2002 m. tyrimai, T. Vrublevskio g., r. s. Nr. X3. Raidžių išsidėstymas plokštumose – ψ , π , λ , \downarrow . H – 28 mm. Rastas tiesiamo dviračių kelio vietoje, 0–50 cm gylėje nuo dabartinio žemės paviršiaus. Datuojamas apytiksliai XVIII a. Pagamintas iš švino (?) (Gen-

¹³ 1994 m. radinius gavo LNM, ataskaitos nėra.

¹⁴ 1994 m. radinius gavo LNM, ataskaitos nėra.

drenas, Ožalas, p. ?)¹⁵. Saugomas Pilių tyrimo centro „Lietuvos pilys“ Archeologinių tyrimų skyriuje.

Konservuota / A. Skučienė. 2003 01. R. p. 191/1393/.

KAT-14. Tipas IA. Vilnius, 2003 m. tyrimai, r. s. Nr. 37. Raidžių išsidėstymas plokštumose – ш, л, г, д. Matmenys –

12 × 11 × ? mm. Rastas skvere priešais LNM, viršutinė kultūrinio sluoksnio dalis. Pagamintas iš švino ar alavo (Steponavičienė)¹⁶. Saugomas PTC „Lietuvos pilys“ Archeologinių tyrimų skyriuje.

¹⁵ Tikslus puslapio numeris nežinomas, ataskaita rengiama.

¹⁶ Tikslus puslapio numeris nežinomas, ataskaita rengiama.

Šaltiniai ir literatūra

Aleliūnas G., 1994. Žvalgomųjų archeologinių tyrinėjimų Sredžiuje (Jurbarko raj.) 1994 m. ataskaita. Lietuvos istorijos instituto archyvas (toliau LIIA), Nr. 2271.

Archeologia o zamku Puckim. 1998, Warszawa.

Barthel H. J., Stecher H., Timpel W., 1979. Eine mittelalterliche Produktionsstätte für Knochenspielfwürfel. In: *Alt-Thüringen* – 16. Böhlau–Weimar, S. 137–171.

Bell R. C., 1979. Board and table games of many civilizations. New York.

Caune A., 1997. Bērnu koka rotalietas viduslaiku Rīga. In: *Archeologija un etnogrāfija*. Rīga, 19 Laid, p. 130–134.

Costello M. J., 1991. The Greatest Games of All Time. New York.

Frezel R. M., 1977. Beim Spiel. Leipzig.

Gendrėnas G., Ožalas E. (ataskaita rengiama). Vilnius, 2002. Karaliaus Mindaugo tilto prieigos. Žvalgomieji archeologiniai tyrimai. Ataskaita. VIII dalis. Kairysis Neris krantas. T. Vrublevskio gatvės rekonstrukcija.

Goodman P., 1976. The Hanukkah anthology. Philadelphia.

Hoffman V., 1996. Allerlay kurtzweil-mittelalterliche und frühneuzeitliche Spielzeugfunde aus Sachsen. In: *Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege*. Dresden, Band 38, S. 127–200.

Institute of Archaeology and Ethnology. Polish Academy of Sciences. 2000, Warszawa.

Ivanauskas E., 1992. 1991 m. Vilkijos senamiesčio (Kau-no raj.) archeologinių tyrinėjimų ataskaita. LIIA, Nr. 2059.

Ivanauskas E., 1998. Kulautuvos deginimo apeigų vietos ir antrojo kapinyno 1996 metų žvalgomųjų archeologinių tyrinėjimų ataskaita. LIIA, Nr. 2650. Vilnius.

Kristensen T. R., 1994. Middelalderlige musikinstrumenter i Skandinavien med særlig vægt på Danmark. Nyhedsbrev.

Murray H. J. R., 1913. A history of chess. Oxford.

Orme N., 2001. Medieval Children. London.

Paliušytė A., 1998. 1584 metų Kristupo Radvilos Perkūno lobyno inventoriūs. In: *Istorija ir elitinės kultūros teigtys*. Vilniaus Dailės akademijos darbai. Dailė. Vilnius, t. 14, p. 157–163.

Parlett D., 1999. The Oxford History of Board Games. New York.

Rochland M. S., 1985. The Hanukkah book. New York.

Rulewicz M., 1964. Z dziejow wczesnośredniowiecznego Szczecina. In: *Z przeszłości Szczecina*, Wrocław, p. 44–117.

Rulewicz M., 1999. Wyniki badań wykopaliskowych w obrębie *suburbium* Szczecina, w latach 1987–1992. In: *Sprawozdania Archeologiczne*. Kraków, t. 51, p. 245–275.

Shachar I., 1975. The Jewish Year. Leiden.

Shachar I., 1981. Jewish Tradition in Art. Jerusalem.

Schauss H., 1988. The Jewish Festivals, History & Observance. New York.

Steponavičienė D. (ataskaita rengiama). Karaliaus Mindaugo paminklo statyba ir teritorijos rekonstrukcija. Vilnius.

Wichmann H. und S., 1960. Schach. Ursprung und Wandlung der Spielfigur in zwölf Jahrhunderten. München.

Фирсова Л. М., 1989. Игры и развлечения. Москва.

Корзухина Г. Ф., 1963. Из истории игр на Руси. In: *Советская археология*. Москва, т. 4, с. 85–102.

Линдер И. М., 1975. Шахматы на Руси. Москва.

Лесной Д., 1994. Энциклопедия. Игровой дом. Вильнюс–Москва.

Шув С., 1991. Свет, чудо и героизм как главные мотивы праздника ханука. In: *Еврейские праздники и даты*. Ханука. Иерусалим, с. 20–29.

<http://www.faq.s.org/faq/judaism/FAQ/04-Observance/> (2004 05 22).

<http://www.ahs.uwaterloo.ca/~museum/Brueghel/teetotum.html> (2004 01 14).

JEWISH SPINNING TOPS IN THE ARCHAEOLOGICAL MATERIAL OF LITHUANIA

Povilas Blaževičius

Summary

The article discusses and analyzes data of archaeological and historical sources concerning about a narrow and unique group of archaeological finds, a peculiar gaming dice variety, the so-called *dreidl* or *sevivon*. The paper covers the period of the 17th–20th centuries A.D.

The most archaic form of dices is the so-called *babkės* (астрагалы (Rus.) or *knucklebones* (Eng.)). It is a tarsus bone of a sheep, goat or a horned animal (Fig. 1). For the purpose of games, these bones were used without any treatment. Gradually rectangular, cubical (Fig. 2) and top (Fig. 3) dices developed from these bones. Top-form dices were of several types. One of them, with six sides numbered from one to six, appeared in the Middle Ages. Another form of the top shape dices is a cube with an axis (Fig. 4). Four letters were marked on its four functional planes. They suggested what the player had to do. Such playing tops, so-called *teetotum*, were already known in Ancient Greece, and some scientists think that they came from an even earlier period in India. In the Middle Ages, playing tops became popular again. These *teetotum* tops evolved into so-called *dreidls*. On the four sides of *teetotum* tops, four Latin letters T, A, D, and N, were marked. They suggested what the player had to do. Later, the letters were replaced according to the country and the players of the game with a letter of the alphabet meaning a certain action. On the sides of the *dreidl* top there are four letters – ן, ה, ל, י. The fact that Hebrew letters on the sides of the *dreidls* are a mnemonic expression of the Yiddish language words corresponding to four actions of the *teetotum* game allows us to think that the spinning tops got into the Jewish culture through the Yiddish-

speaking Ashkenazis. Facts allow us to affirm that *dreidls*, which has become a national Jewish game in our days, is undoubtedly taken from the Germans. It could have happened in about the 16th century A. D. The historical facts and data of archaeological science also provide interesting information about *dreidls*. Some of them were found during recent archaeological researches in Lithuania. All of them were found in urban cultural layers (Vilnius, Vilkija, Srečdžius, Zapyškis, Kulautuva). According to the form they could be divided into three groups. The first, widely known, type of *dreidls* looks like a cube with an axis (Figs. 5, 6). The second type of *dreidl* is very similar to the first, the only difference being the lower part of the axis of the second type, which has a form of an overturned pyramid (Figs. 7, 8). The third type is totally different from the previous two. The *dreidls* are in a form of two square plane surfaces which cross at one axis. They look like small propellers with four paddles and have characters on both sides. Therefore, there are four characters, each repeated twice on such a *dreidl*. On both sides of the paddle, the same characters are inscribed (Fig. 9).

Taking into account that the chronology of all *dreidls* is not exact, it is possible that these games reached Lithuania in about the 17th century. They spread widely in 18th–19th centuries, and the Jews use them until now. All of them were made from lead or its alloys. They are small, cube-shaped artifacts with the axe to spin them. Almost identical finds are known throughout Europe. Only the third type, four-edged *dreidls*, are unique. In the meantime, because of their unusual form, it is not known how these *dreidls* were used.

Iteikta 2004 m. lapkričio mėn.